

ЕВОЛЮЦІЯ ПАТРОН-КЛІЄНТСЬКИХ СТОСУНКІВ У СРСР

Тетяна Пояркова

Національна академія державного управління при Президентіві України
ORCID: 0000-0003-2272-490X

Інна Плотницька

Національна академія державного управління при Президентіві України
ORCID: 0000-0002-4137-3714

Анотація. У статті розглянуто еволюцію патрон-клієнтських стосунків у СРСР: від утворення до Перебудови. Визнано, що патрон-клієнтелізм — це поєднання потенційного примусу й експлуатації з добровільними відносинами та вимушеними взаємними напівлегальними зобов'язаннями. Показано зародження соціальних комунікацій у СРСР на підставі неформальних правил обміну ресурсами між представниками різних ієрархічних щаблів радянського соціуму. У статті доводиться, що патрон-клієнтські стосунки у СРСР пройшли шлях від функції укриття під час примусової радянської модернізації до умови відтворення системи у період «застою». «Перебудову» визначено як період, коли рушійною силою руйнування радянської системи була номенклатура, оскільки вона порушила «соціальний пакт», який постав після відмови від системних репресій і був засадничим для відтворення СРСР.

Ключові слова: патрон-клієнтські стосунки, Перебудова, номенклатура

Одна із сутнісних характеристик Української держави — це залежність політичного процесу від впливових персоналій, які мають всебічну підтримку з боку різних соціальних верств і розмінюють власну лояльність на певні преференції від розподілу бюджетних коштів. Справді, майже тридцятирічне існування пострадянської України демонструє, як попри демократичні процедури й інституції відбувається заповнення кола впливових посад особами, особисто відданими переможцям виборчих перегонів. Не виняток і прихід до влади «команди Володимира Зеленського», у якій симпатики президента: друзі, родичі, колеги з «95 Кварталу».

Сучасна політична наука не має єдиного підходу щодо визначення підґрунтя появи цього явища та причин його відтворення. Деякі науковці (зокрема М. Какутані) такі риси у сучасних суспільствах пов'язують із руйнуванням інформаційними технологіями критичного мислення, що призводить до ієрархічного розподілу

суспільства на «нову еліту» — творців суспільних змістів, і «нових кріпаків» — споживачів інтелектуальних продуктів (Какутані 2019). Проте, існує й інше бачення, що розглядає цей феномен крізь призму поняття «патрон-клієнтелізму», який охоплює обмін ресурсами на підставі невербальних правил, створених між представниками різних рівнів ієрархії (Eisenstadt 2016: 377–378). У цих межах, український панівний клас розглядається як поєднання еволюційної трансформації радянської номенклатури з легалізацією неофіційних вертикальних стосунків (відносин) між різними соціальними верствами.

Усе це актуалізує питання щодо визначення особливостей патрон-клієнтських стосунків у радянський час і з'ясування їх специфіки, яка обумовила і їх відтворення у незалежній пострадянській Україні з визнанням (за норму) необхідності/корисності існування розгалужених ієрархічних мереж, що вибудовуються навколо впливових посад.

Феномен патрон-клієнтських стосунків привернув увагу науковців у зв'язку з проблемами в країнах, що стали на шлях модернізації у 1970–80 рр. (Eisenstadt & Roniger 1984; Lemarchand 1981; Gellner & Waterbury 1977; Graziano 1983). У межах модернізаційної теорії різновиди клієнтелізму розглядалися як замітники соціальної довіри та заступництва, що притаманні традиційному суспільству. Проте науковці зазначали, що модернізація, руйнуючи сакральну санкцію буття, змінювала неформальну основу для соціальної зв'язності, яка, у свою чергу, ослаблювала ідеологічне обґрунтування, тобто спричиняла трансформацію подібних стосунків.

Такі обставини призводили до того, що патрон-клієнтські стосунки отримували квазівигляд, як-от: подібність до послуг купівлі-продажу, де подарунок перевтілювався на хабар, а вдячність — на підкуп. Але патрон-клієнтські стосунки мали важливу роль у суспільствах, що стали на шлях модернізації, оскільки вони долали брак довіри в суспільних відносинах, поєднуючи у собі солідарність і прагнення встановити псевдосімейні стосунки у процесах обміну ресурсами, на підставі різниці у соціальних статусах.

Потрібно відзначити спільне в уявленнях про патрон-клієнтські стосунки в країнах, що модернізуються. Так, з одного боку, наголошувалося, що патрон-клієнтські стосунки в сучасному модернізованому суспільстві відіграють другорядну роль, оскільки модернізована система принципово відкрита: соціальні статуси та ресурси могутності рухливі, вони розподіляються через конкуренцію формально рівноправних учасників, яка здійснюється у відносно легальних межах, каналах обміну й націоналізованих шляхах розподілу ресурсів (Afanasiev 2000: 62). З іншого боку, визнавалося, що патрон-клієнтські стосунки притаманні ієрархічним суспільствам, де незахищена людина потерпає від необмеженого втручання в її долю з боку держави, суспільства — під впливом модернізації — витискуються на периферію, набуваючи форми або патронажу держави, або суспільних організацій, або бізнесу тощо (Hale 2016: 340–341).

До винятків було віднесено випадки, де модернізація мала запозичений або насильницький характер, що призводило до перетворення соціальних механізмів на інституціональні гібриди. У таких обставинах патрон-клієнтські стосунки

визначалися як засіб «штопання» соціальних зв'язків: форма засвоєння нової реальності старими засобами (Afanasiev 2000: 68). Так, за відсутності «середнього класу» панівний прошарок стає зацікавлений не у розвитку, а у відтворенні статусу-кво, заради чого використовує адміністративний апарат і бюрократичні перешкоди для збору данини.

Політична діяльність також трансформується у псевдоідеологічний інститут з персоніфікованими відносинами, тяжінням до спадкового лідерства та схильністю до переобрання одного й того ж політика. Причина цього вбачалася у відсутності рівного доступу до політичної діяльності, що й породжувало попит на допомогу від вищих посадових осіб. Усе це разом обумовлювало й трансформацію сутності політики, коли політичні діячі отримували стимул вирішувати в основному соціальні питання, а посадовці — ухвалювати рішення, не орієнтуючись на конкретних виборців (Bussell 2019).

Зазвичай, проявом сутності патрон-клієнтських стосунків вважають визнання їх справедливими, тобто такими, що підтримуються всіма членами суспільства добровільно (часто поза правом і законністю). За формою патрон-клієнтські стосунки — це пакетна угода, що діє на кількох рівнях, де жодний ресурс не підлягає обміну окремо, а тільки в поєднанні, на підставі уявлень про справедливість, на базі безумовної довіри та довгострокових зобов'язань. Ці стосунки не вербалізуються (тобто не озвучуються та не обговорюються).

Патрон-клієнтелізм — водночас і комунікаційне поле взаємодії соціальних верств на підставі нерівності й асиметрії влади, і площина взаємної солідарності, що втілюється як в індивідуальній ідентичності, так і міжособистісних почуттях і зобов'язаннях. Це пов'язано з тим, що патрон-клієнтські стосунки — це феномен, що охоплює публічну та тіньову сфери через поєднання потенційного примусу й експлуатації з добровільними відносинами та вимушеними взаємними зобов'язаннями, з визнанням частково нелегального та напівлегального аспектів цих відносин.

Що стосується природи патрон-клієнтських стосунків, то деякі науковці зосереджують увагу на їх укоріненості в базовій культурі (Eisenstadt 2016: 372). Саме тому часто ці стосунки розглядаються як такі, що здатні переживати різні трансформації суспільства, змінюючи форми, а не зміст (Maczak 2017). Але, зазвичай, науковці наголошують на неприпустимості проведення прямих аналогій і перенесення на реальність понятійних пар, як-от: сюзерен/васал — патрон/клієнт, прив'язаних до певного історичного періоду (Afanasiev 2000: 136).

Зазначимо, що специфіка патрон-клієнтських стосунків у СРСР стала предметом наукових досліджень тільки у 1980-х рр. (Rigby 1980: 16). До серйозних спроб проаналізувати радянський клієнтелізм можна піднести колективну працю «Вибір керівництва і патрон-клієнтські відносини в СРСР і Югославії» (Rigby & et al. 1983). Так, один зі співавторів — Джоел Мозес — зосереджував увагу на двох каналах поповнення кадрів, які існували у СРСР: регіональному, де відбувався професійний відбір, та політичному, що базувався на підтримці представників партійного апарату та ставав запорукою кар'єрного зростання. На противагу такому

підходу — інший автор Дж. Міллер — розглядав ці канали, як складники одного процесу. Порівняння радянського та югославського варіантів патрон-клієнтських стосунків призвело як до виокремлення їх відмінностей (наприклад, Л. Коен вказував, що патрон-клієнтські стосунки в Югославії мали релігійний складник), так і визнання ієрархічності взаємопідпорядкування радянської та югославської номенклатур (G. Jolsa). Радянський клієнтелізм визнавався (S. Minagowa) як такий, що має характер «часто фрагментований і неявний», але здатний викликати злам системи (Rigby & et al. 1983: 235).

Розгляд радянського клієнтелізму як окремого типу патрон-клієнтських стосунків було продовжено у праці «Взаємовідносини держави-мецената: багатосторонні кризи в ядерну епоху» (Shoemaker & Spanier 1984). Патрон-клієнтські стосунки у СРСР описувалися не тільки як практика отримання посад поза професійною компетентністю, а й форма залежних відносин, у яких соціоекономічний чинник, доповнений ідеологічними, культурними, релігійними, військовими чинниками формування світогляду, був умовою системного виживання.

Віхою у політичній науці стала праця Шейли Фітпатрік «Патронаж та інтелігенція у Сталінській Росії», де патрон-клієнтські стосунки у СРСР було визначено як такі, що пронизували радянську еліту наскрізь (Fitzpatrick 2014). Тут, роль радянського патрон-клієнтелізму було зведено до компенсації відсутності належної правової системи. Радянській клієнтелізм позиціонувався як стосунки між високопосадовцями та принципами, де приналежність до кола впливових осіб надавало пересічній особі свободу у політичному сенсі, та доступ до дефіцитів — «блат» — в економічній сфері. Уперше було приділено увагу специфіці радянської «творчої інтелігенції» як клієнти партійного керівництва, яка розмінювала лояльність до влади на протекцію, допомогу, підтримку, пораду — впливових високопосадовців.

На початку XXI ст. відбулася зміна наголосів і західна політична наука почала висвітлювати радянський тип патрон-клієнтських стосунків у контексті демократизації країн пострадянського простору як причину імітаційності демократичних інституцій і процесів. Серед найбільш ґрунтовних можна назвати працю «Порівнюючи політичну корупцію і клієнтелізм» (Kawata 2006), що призвела до появи відповідного наукового напрямку (наприклад, Kitschelt & Wilkinson 2007).

В українській науці феномен патрон-клієнтелізму почали активно досліджувати під час «Перебудови». Це було пов'язано з визнанням соціальної стратифікації радянського суспільства всупереч ідеологічним міфам про соціальну однорідність. В одній із перших подібних публікацій було констатовано, що у СРСР існували різні верстви: вища політична еліта різної природи (партійна, радянська, дипломатична, військова, юридична, господарська, культурна — вчені, художники, письменники та ін.); середні верстви панівного апарату (завідувачі відділів відповідних сфер управління); низові працівники апарату; провідні господарські керівники об'єднань, підприємств, комбінатів, фірм тощо; господарські керівники середнього рівня; низові керівники (майстри та бригадири); спеціалісти, службовці різних рівнів і профілів; робітники різних класифікацій і соціального статусу;

колгоспники; члени кооперативів; особи, які жили за рахунок особистих господарств; особи, які живуть за рахунок кустарних виробництв, промислів, заготівель; пенсіонери; інваліди; особи, які живуть за рахунок сезонної зайнятості; декласовані елементи й особи, які перебувають в ув'язненні (Ryivkina 1989: 33).

На підставі цього визнання в українських наукових розробках часів «Перебудови» й 1990-х рр., радянська політична еліта розглядалася як специфічна управлінська ієрархія (або «номенклатура») з характерними рисами: повною підконтрольністю, відсутністю конкуренції в панівній еліті та зворотного зв'язку із суспільством (наприклад, Barzilov 2005; Burtin 1995; Voslenskiy 1990; Gimpelson 1998; Korzhihina 1993; Fesenko 1995). Поряд із цим визначенням поширення отримувало й розуміння, що «номенклатура» — це окремий прошарок у політичній еліті, який відрізняється монолітністю (приналежністю до КПРС), ієрархічністю, географічною мобільністю, внутрішньою ротацією, системою привілеїв (Kryshtanovskaya 1995: 52–53.).

На нашу думку, потрібно враховувати, що конфігурації патрон-клієнтських стосунків у СРСР залежало від історичного періоду (більш детально: Poiarkova 2015: 160–213).

Перший етап — з 1917 р. до 1929 р. — характеризувався творенням патрон-клієнтських стосунків як доповнення до командно-бюрократичної системи, яку схематично можна уявити у вигляді піраміди з трьох основних блоків: політичне керівництво, партійний апарат і безпосередньо виконавці. Ієрархічна вертикаль трималася на визнанні, що робітничий прошарок — привілейована клієнтела, а приналежність до номенклатури — це не тільки переваги, а й відчуття відповідальності за наявний соціальний порядок.

У той же час потрібно відзначити схильність радянської номенклатури до втілення всього новітнього (ідей, образів, технологій) старими засобами бюрократичного апарату (спочатку російської імперії, потім створеного власноруч) і переважанню насилля в ухваленні та реалізації владних рішень (Daniels 2011: 301). У цей період уже виокремлюються характерні риси радянської номенклатури: натуральний характер оплати («спецпайки»), привілеї (доступність житла, соціальних благ (відпочинок, закордонні поїздки), відсутність контролю з боку суспільства).

Другий етап еволюції радянської номенклатури розпочався після хлібозаготівельної кампанії (1929 р.), де застосування «надзвичайних засобів» призвело до поступового зародження, формування й укорінення своєрідного «неписаного кодексу»: допомагати «своїм» та утаємничувати важливу інформацію від представників інших верств.

У цей час основні риси радянського панівного прошарку (служіння вищим інтересам партії та держави) і відсутність власності було розмито міграційною хвилею із села до міста, що спричинила як відкриття соціальних ліфтів для селян, так і значне розширення сфер «блату» та хабарів.

З репресіями 1930-х рр. процедура відбору до номенклатури ускладнилася: важливу роль у доборі кадрів відігравали спецслужби (ЧК/ГПУ/МГБ/КДБ), що

відсіювали людей з ознаками будь-якої ненадійності для режиму. Наслідком цього стало переважання в номенклатурі осіб із цинічним світоглядом, готових на все заради збереження життя та власної кар'єри, але водночас повністю керованих начальством (Gontmaher 1990: 473–474).

Змінюється й соціальне підґрунтя радянського клієнтелізму. Поряд з основною клієнтелою виникає «творча інтелігенція», яка отримує соціальні привілеї у вигляді спілок письменників і поетів, журналістів, художників та ін., в обмін на звеличення ролі партії. На думку Галини Янковської, патронаж над митцями має принципову відмінність від інших неформальних стратегій виживання (Yankovskaya 2013: 26–33). Ці стосунки набули вигляду псевдородинних, проте мали риси, створені специфікою існування СРСР. Так, через патронаж над митцями представники еліти отримували додатковий ресурс у вигляді витворів мистецтва, які легалізували їхні привілеї. Важливо, що саме поява такого різновиду патрон-клієнтських стосунків збільшила й вагу бюрократії, яка виступала посередником між елітою та клієнтельними прошарками.

Третій етап еволюції патрон-клієнтелізму в СРСР було розпочало зі смертю Іосифа Сталіна. Припинення репресій, десакаралізація образу Сталіна, спроби Микити Хрущова замінити галузевий принцип керування на територіальний, знайти підтримку серед технічної інтелігенції та дещо загасити незадоволення творчої інтелігенції — усе це призвело до об'єднання партійної номенклатури на тлі її кількісного збільшення через введення до її складу виробничників і «червоних директорів». Такі зміни, у свою чергу, спричинили до розгалуження патрон-клієнтелізму через появу відомчих привілеїв і, відповідно, їх клієнтел.

Водночас, до архаїчного принципу просування ієрархічною драбиною (на підставі особистих знайомств, спільного походження й особистої відданості) додався чинник спадковості, що посилювався втратою домінування партійної бюрократії через вікове «вимивання» «селянських синків», представників радянської номенклатури, які пройшли репресії.

У цей період зміст патрон-клієнтських стосунків у СРСР було змінено, оскільки значне послаблення репресій зумовив системний зговір: «якщо не можна змусити, необхідно ділитися». Невербальний соціальний контракт, який утворився, лояльно сприймав номенклатурну ренту управлінців (у вигляді привілейованого житла, спеціальних лікувальних закладів, службового транспорту, дач, поїздок за кордон, спецшкіл для дітей, спецтаборів, санаторіїв, путівок на відпочинок тощо). Новий договір визнавав «право» керованого загалу (поза гарантованого переліку продуктів і набору безплатних послуг) красти народне багатство, змінювати місце роботи й ухилятися від будь-якої праці.

Період «Застою» відзначився перетворенням патрон-клієнтських стосунків на домінантні в суспільстві. Це виявилось у збільшенні впливовості регіонального й індустріального керівництва та розширення кола ієрархій навколо впливових посадовців, які почали додавати до себе їхніх друзів, кумів і земляків.

Сергій Павленко у статті «Неформальні управлінські взаємодії» визначав патрон-клієнтські стосунки в СРСР цього періоду як форми: 1) реалізації процесів, коли суб'єкти обмінюються споживацькими благами (дефіцитні товари й послуги) і засобами виробництва та статусними характеристиками; 2) узгодження («торгу») між різними рівнями ієрархій управління, де ресурси вищих — матеріально-технічні засоби, а ресурси нижчих — виконання виробничих завдань (або обіцянок); 3) діяльності для підвищення управлінського статусу (репутації) суб'єктів управління, заснованого на творенні мережі особистих послуг, «подарунків», що має на увазі прихильність того, хто отримав подарунок і відповідно поліпшує кар'єрні перспективи того, хто дарує (Pavlenko 1989: 190–192).

На нашу думку, економічні проблеми цього історичного відрізка, де найбільш показовими були дефіцити товарів широкого вжитку та поява напівмодернізованих прошарків: 1) пролетаріату, який був змушений виживати ще за рахунок фізичної праці на присадибних ділянках; 2) напівінтелігенції, яка зберігала зв'язки з власним корінням (селом) — обумовили те, що номенклатура, породжена тоталітарною системою, почала провокувати відносини, що прямо заперечувалися такою системою. Дійсно, виникли особливі системи відносин, що викривляли розподільчі механізми та вводили такі варіанти перерозподілу, як-от: корупцію, взаємно обмінні процеси, способи порушення адміністративного режиму, квот добору та розподілу кадрів (Kordonskiy 1989: 37, 47). У цей час номенклатурні канали розширилися на підставах протекціонізму та кумівства. Це зумовило появу нових соціальних верств — груп посередників, які часто не мали статусу «перших осіб» і взагалі не були вписаними у структуру управління, що дозволяло скоротити ланцюг взаємодії, не порушуючи при цьому ритуал, та обслуги з продавців і спекулянтів (які перепродавали товари, куплені «з-під прилавку»).

«Перебудова» (1986–1991 рр.) відзначилася новим етапом еволюції патрон-клієнтських стосунків. У цей період легалізація приватної діяльності на виробництво товарів і послуг, початок ери розвитку кооперативного сектору мало неоднозначні наслідки: повернення до кустарного виробництва з низькою якістю; використання кредитних програм під гарантію держави з переведенням коштів у тіньовий сектор обумовили те, що перетин формальних і неформальних взаємодій стає впливовою формою реалізації інтересів. Так, нововведення стали втратами для більшості населення через порушення уявлень про попередній соціальний пакт, що базувався на факті взаємного виправдання: верхівки, яка мала можливість жити «як пани», загалу, який не бажав працювати якісно за безцінь. Тепер спільне масове розкрадання «соціалістичного майна» перетворилося на процес самозбереження соціуму.

На відміну від розгубленого соціуму радянська політична еліта мала перевагу, оскільки доступ до цього політичного прошарку, що передбачав проходження спеціальних фільтрів — формальних (рекомендації та затвердження партійних комітетів) і неформальних (особистісні гарантії) — створив особливий тип єдності. Додатковий важіль надавала наявність обслуги, що містила групи посередників (бюрократія, працівники торгівлі та кримінальні авторитети), які й обмінювали

послуги на доступ до влади (Nayshul 1991: 31). Впливовим чинником, що підживлював появу та поширення патрон-клієнтських стосунків, були чиновники, які через контроль над державними потоками перетворювали в субсидії, регулювання цін, виробничих норм, дозволів на будівництво, отримання державних коштів тощо.

Перебудовні трансформації радянської політичної еліти виявилися залежними від переведення державної власності у приватну («номенклатурна приватизація»), де партійні, комсомольські діячі разом із державними чиновниками мали преференції в розподілі власності. За влучним висловлюванням Андрія Буніча, «зміни радянської номенклатури втілилися в набутті суб'єктності для безсуб'єктної державної власності» (Bunich 2005). Іншими словами, номенклатура під час «Перебудови» почала повністю контролювати і «тінь» системи, що ввібрала в себе все заборонене ідеологією та законами, де джерелом існування ставали послуги, а суспільна вага людини визначалася корисністю знайомства з нею та колом її спілкування (Kozlov 2006).

На нашу думку, надважливе для розуміння специфіки радянського клієнтелізму — врахування його ролі у демократизаційних процесах періоду «Перебудови», де сконцентрованість навколо впливової посади стала базою для формування політичних машин, що здатні були діяти як у легальному, так і тіньовому полі. Усе це дозволяє погодитися з думкою, що клієнтелізм у період «Перебудови» — особливий, оскільки має політичну форму, що підмінює партії на підставі: 1) регіоналізму, підґрунтям якого є етнічні зв'язки; 2) залежних від держави груп населення: пенсіонерів і колгоспників (Hale 2016: 334).

Проте потрібно враховувати й те, що «персоналістське» забарвлення патрон-клієнтських стосунків у політиці під час «Перебудови» часто затьмарювало «поклоніння» посаді. Відтак, часто певні конфігурації патрон-клієнтських стосунків під час зміни посади політиком або припинялися, або набували нового персоналістського виміру.

Таким чином, розгляд еволюції патрон-клієнтських стосунків від утворення СРСР до його руйнації виявив, що: 1) причиною виникнення став пошук «укриття» від тиску соціальних механізмів й офіційних інститутів під час примусової радянської модернізації; 2) у післясталінський період ці стосунки виступають підґрунтям формування й відтворення радянського панівного класу — номенклатури та прошарків, яка її обслуговує; 3) поступово ці стосунки перетворилися з периферійних на такі, що стали одночасно умовами відтворення й основною загрозою існування системи.

Ця специфіка зумовлювалася тим, що підґрунтям існування радянського типу патрон-клієнтських стосунків була тонка межа неповаги до закону та невербального виправдання його порушення загалом. Це зумовлювало дві основні форми прояву таких стосунків: примусовий (коли зверху надходить ініціатива, яка одержує підтримку поза реальною згодою різних верств) і добровільний, де контекст подій знаходить виправдання в усіх суспільних прошарках. Еволюція патрон-клієнтських стосунків у СРСР призвела до перетворення їх на невід'ємний елемент системи, що вплинуло на основну характеристику номенклатури. Так, риса «приналежності» (на

підставі знайомства, спільного походження) до певного високопосадовця, просування якого владними щаблями означало автоматичні кар'єрні зсуви його прибічників і другорядність ідеологічних гасел (ідеологічно правильні промови, просякнуті турботою про народ, партію та СРСР, на тлі сконцентрованості на власних інтересах) із часом була доповнена тенденцією передавання у спадок наявних привілеїв. Каналами, що уможливлювали зайняття впливових посад за спадком, ставав доступ до привілейованої освіти, знайомства, зайняття посад із перспективою подальшого кар'єрного зростання.

Патрон-клієнтські стосунки часів «Перебудови» можна охарактеризувати як поле збігу легального та нелегального, що компенсувало брак інших (неієрархічних) соціально-комунікаційних механізмів. Це площина жорсткої конкуренції за допуск до ресурсів, де переваги мали елітарні прошарки. Відтак, руйнівною силою руйнування радянської системи став пласт привілейованої касты — номенклатури, яка мала такі якості, як-от: кар'єризм, неприхований цинізм й аморальність. Це надало можливість зруйнувати соціальний пакт, що створився після системної відмови від репресій, як основу відтворення СРСР, й обумовило подальшу здатність до виживання під час системних змін, вже у пострадянській Україні.

Bibliography:

- Afanasiev, Mihail Nikolaevich. (2000). *Klientelizm i rossiyskaya gosudarstvennost: Issledovanie klientarnykh otnosheniy, ih roli v evolyutsii i upadke proshlykh form rossiyskoy gosudarstvennosti, ih vliyaniya na politicheskie instituty i deyatelnost vlastvuyuschih grupp v sovremennoy Rossii*. Moskva: Moskovskiy obschestvennyy nauchnyy fond.
- Barzilov, Sergey. (2005). *Bezumstvo vlasti. Provintsialnaya Rossiya: dvadtsat let reform*. Moskva: Ladimir.
- Bezborodov, Aleksandr Borisovich (2010). *Perestroyka i krah SSSR. 1985–1993*. SPb.: Norma.
- Bunich, Andrey. (2005). *Osen oligarhov. Istoriya prihvatizatsii i budushchego v Rossii*. Moskva: Eksmo.
- Burtin, Yuriy. (1995). *Novyy stroy. O nomenklaturnom kapitalizme*. Moskva: Epitsentr.
- Bussell, Jennifer. (2019). *Clients and Constituents: Political Responsiveness in Patronage Democracies Modern South Asia*. Oxford: University Press.
- Daniels, Robert V. ([2007] 2011). *Vzlet i padenie kommunizma v Rossii*, [The Rise and Fall of Communism in Russia]. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSEN); Fond «Prezidentskiy tsentr B. N. Eltsina».
- Eisenstadt, Shmuel Noah & Roniger, Luis. (1984). *Patrons, Clients and friends. Interpersonal relations and the structure of Trust in Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eyzenshtadt, Shmuel Noah & Roniger, Luis ([1980] 2016). Patron-klientskie otnosheniya kak model strukturirovaniya sotsialnogo obmena [Patron-Client Relations as a Model of Structuring Social Exchange]. In *Patron-klientskie otnosheniya v istorii i sovremennosti : hrestomatiya*. Moskva: Politicheskaya entsiklopediya, 366–413.
- Fesenko, Vladimir. (1995). Politicheskaya elita Ukrainyi: protivorechiya formirovaniya i razvitiya, *Polis* (6): 87–94.
- Fitzpatrick, Sheila. (2014). Patronage and the Intelligentsia in Stalin's Russia. In *Challenging Traditional Views of Russian History*, edited by Stephen G. Wheatcroft. Basingstoke, United Kingdom: Palgrave MacMillan, 92–111.
- Gellner, Ernest & Waterbury, John (red). (1977). *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*. London: Duckworth.
- Gimpelson, Efim Gilevich. (1998). *Sovetskie upravlyentsyi. 1917–1920 gg*. Moskva: IRI RAN.

- Gontmaher, Evgeniy. (1990). Sotsialnaia zaschischennost: ot illyuziy k realizmu. In *SSSR : demograficheskiy diagnoz* [sost. V. I. Mukomel]. Moskva: Progress, 469–482.
- Gordon, Leonid Abramovich & Klopov, Eduard Viktorovich (red.). (2001). *Poteri i priobreteniya v Rossii devyanostiyh: istoriko-sotsiolog. ocherki ekonomich. polozheniya narodnogo bolshinstva*. T. 2. Moskva: Editorial URSS.
- Graziano, Luigi. (1983). Political Clientelism and Comparative Perspectives. *International Political Science Review* 4(4): 495–518.
- Hale, Henry. ([2003] 2016). Faktory klientelizma: politicheskaya ekonomiya, politizirovannaya etnichnost i postkommunisticheskiy tranzit [Clientelism Factors: Political Economy, Politicized Ethnicity, and Post-Communist Transit]. In *Patron-klientskie otnosheniya v istorii i sovremennosti : hrestomatiya*. Moskva: Politicheskaya entsiklopediya, 334–365.
- Kakutani, Mitiko. (2019). *Smert pravdy*. Moskva: Eksmo.
- Kawata, Junichi. (2006). Comparing political corruption and clientelism. Hampshire, England ; Burlington, VT : Ashgate.
- Kitschelt, Herbert & Wilkinson, Steven I. (2007). *Patrons, clients, and policies: Patterns of democratic accountability and political competition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitschelt, Herbert. (2007). Review of Junichi Kawat. In Comparing Political Corruption and Clientelism. *Democratization* 14(3): 509–511.
- Kordonskiy, Simon Gdalevich. (1989). Sotsialnaya struktura i mehanizm tormozheniya. In *Postizhenie: Sotsiologiya. Sotsialnaia politika. Ekonomicheskaya reforma*. Moskva: Progres, 36–51.
- Korzhihina, Tatyana Petrovna. (1993). Sovetskaya nomenklatura: stanovlenie, mehanizmy deystviya. *Voprosy istorii* 7: 25–38.
- Kozlov, Vladimir Aleksandrovich. (2006). *Neizvestnyi SSSR. Protivostoyanie naroda i vlasti 1953–1985 gg.* Moskva: Olma-press.
- Kryshantovskaya, Olga. (1995). Transformatsiya staroy nomenklatury v novuyu rossiyskuyu elitu. *Obschestvennyye nauki i sovremennost* 1: 51–65.
- Lemarchand, René. (1981). Comparative Political Clientelism: Structure, Process and Optic. In *Political Clientelism, Patronage and Development*, eds. S.N.Eisenstadt and R.Lemarchand. Beverly Hills, CA: Sage, 7–32.
- Lopatnikov, Leonid Isidorovich. (2006). *Pereval. K 15-letiyu ryinochnyih reform v Rossii*. Moskva-SPb.: Norma.
- Maczak, Antoni. (2017). Unequal Friendship: The Patron-Client Relationship in Historical Perspective. *Polish Studies — Transdisciplinary Perspectives Book 20*. Fr./M.: Peter Lang GmbH.
- Nayshul, Vitaliy Arkadevich. (1991). Vysshaya i poslednyaya stadiya sotsializma. In *Pogruzhenie v tryasinu (Anatomiya zastoya)*. Moskva: Progress. 31–62.
- Pavlenko, Sergey. (1989). Neformalnyie upravlencheskie vzaimodeystviya. In *Postizhenie: Sotsiologiya. Sotsialnaia politika. Ekonomicheskaya reforma*. Moskva: Progres, 190–202.
- Poiarkova, Tetiana Kostiantynivna. (2015). *Kryzovyi syndrom modernizatsii nezalezhnoi Ukrainy: prychny vynyknennia ta zasoby podolannia : monohrafiia*. Sumy: Universytetska knyha.
- Rigby, T. Harry & Harasymiw, Bohdan. (1983). Leadership Selection and Patron-Client Relations in the USSR and Yugoslavia. Winchester, Mass.: Georg&Unwin.
- Rigby, T. Harry. (1980). A Conceptual Approach to Authority, Power and Policy in the Soviet Union. In *Authority, Power and Policy in the USSR: Essays dedicated to Leonardo Shapiro*, ed. by T.H. Rigby. London: Basingstoke, 9–31.
- Ryivkina, Rozalina Vladimirovna. (1989). Sovetskaya sotsiologiya i teoriya sotsialnoy stratifikatsii. In *Postizhenie: Sotsiologiya. Sotsialnaia politika. Ekonomicheskaya reforma*. Moskva: Progres, 17–35.
- Shoemaker, Christopher C. & Spanier, John W. (1984). *Patron-Client State Relationships*. New York, N.Y. : Praeger.
- Voslenskiy, Mihail. (1990). *Nomenklatura. Gospodstvuiushchii klass Sovetskogo Soyuz*. London: Overseas Publications Interchange Ltd.
- Yankovskaya, Galina Aleksandrovna. (2013). Patron-klientskie otnosheniya v praktikah upravleniya sovetkim iskusstvom epohi stalinizma. *ARS ADMINISTRANDI* 2, <https://cyberleninka.ru/article/n/patron-klientskie-otnosheniya-v-praktikah-upravleniya-sovetkim-iskusstvom-epohi-stalinizma> (accessed 27 December 2019).